

Шістдесятництво як чинник мовно-літературного розвитку України

<https://doi.org/10.26565/2227-1864-2025-97-01>
УДК 811.161.2'38(092)Світличний

Сміх як вияв свободи: засоби творення комічного в поетичній мові Івана Світличного

Галина Губарева

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: hubareva@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3090-3441>*

У статті розглянуто провідні прийоми й засоби творення комізму в мові поезій Івана Світличного. Підкреслено, що сміх стає спротивом системі, а тюремна лірика автора не має пафосу трагізму. Контраст є наскрізним прийомом творення комічного на всіх рівнях. Високий, книжний лексик, що відповідає класичному жанру сонета, протиставлено тюремний жаргон, знижені, згрубілі розмовні елементи. Особливу експресію створює зіткнення стилістично різнопланових одиниць у найближчому контексті. Автор часто вводить до поетичного тексту розмовну фразеологію, яка своєю стилістичною маркованістю підтримує колорит комічного в різних його виявах, і загалом майстерне обігрування усталених виразів слугує творенню саркастичного та сатиричного ефектів. Авторські перифрази й евфемістичні вислови на означення представників влади й каральних органів підтримують викривальний пафос поезій. Їх антиосемія, антифразис, алюзія — прийоми, якими передано прямі авторські оцінки. На рівні синтаксису механізми появи комічного увиразнено антитезами, риторичними питаннями й окликами, градацією, ампліфікацією, «рубаним» синтаксисом, короткими реченнями, діалогізацією викладу, що створюють емоційність, інвективність, полемічність поетичної фрази. Наголошено, що ключовий у поезії І. Світличного концепт СВОБОДА має амбівалентний характер, залежно від того, чи йдеться про особистий вимір духовної свободи ліричного героя навіть за ґратами, чи про вибір тих, хто обирає «свободу» в тоталітарному суспільстві. З концептом СВОБОДА корелює такий же амбівалентний за змістовим наповненням концепт МОВЧАННЯ: з одного боку, мовчання — це покора системі, а з іншого, — вимушене мовчання як спротив системі. Глибину змістову іронію зумовлено також інтертекстуальною взаємодією з читачем, відсиланням передусім до поезики викривальних творів Т. Шевченка. Світличному так само майстерно вдається розгортати комічне від іронії, самоіронії, гумору до глузливого сарказму чи їдкої політичної сатири й гротеску.

Ключові слова: поетична мова, іронія, сарказм, сатира, антитеза, антифразис, розмовна лексика і фразеологія.

І як літературний критик, і як письменник Іван Світличний доволі іронічний, а часто саркастичний. Як відомо, у його доробку є неперевершеної майстерності рецензії-фейлетони (згадаймо геніальні «Революційно-демократичні займенники»). «Оптимістично-іронічним» колоритом, за влучною характеристикою М. Коцюбинської [4, с. 30], забарвлені його листи з неволі, та й загалом дослідниця називає органічною рисою ідіостилію митця «універсальну всеприсутність іронії» [там само]. Якщо ж говорити про поезію, то цей струмінь помітний відразу,

на що звертали увагу й інші дослідники творчості Світличного: Л. Веневцева [1], В. Калашник [2], І. Кошелівець [5], Т. Салига, Г. Токмань [9; 10]. Іронію, як і інші вияви поезики комічного, можна вважати наскрізним прийомом табірної лірики. У статті ставимо за мету визначити провідні прийоми й засоби творення комізму в мові поезій автора.

У передмові до діаспорного видання «Ґратовані сонети» І. Кошелівець зауважує, що у виборі форми сонета Іван Світличний явився як людина творча за абсолютно не людських обставин: «Так Світличний, ув'язнений панівною силою ненависти й нищення,

© Губарева Г., 2025

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

мережачи сонети і сатирично зображуючи її купно з наглядачами, слідчими, стукачами й іншими її слугами, підноситься над нею своєю людською правдою. Та це не все. У поезіях цієї збірки є щось багато більше: у ній відбився власний світ поета, людини, що зберегла свою гідність у граничній ситуації насильства» [5, с. 12]. Пишучи про «Гратовані сонети» Івана Світличного як «своєрідний тюремний щоденник», М. Коцюбинська наголошує на «внутрішній суперечності між вишуканою поетичною формою і тюремним «дном» – зіткнення цих, здавалося б, непоєднаних стихій викрешує поетичний ефект. Суворі одноманітність буднів, «загратованість ґратами вікон» мовби відповідали сонетній формі вірша, з її підвладністю правилам, суворою нормативністю» [4, с. 22]. Тож контраст на рівні форми та змісту вже постає кодом, що задає іронічну домінуючу поетичних інтенцій, а тюремні сонети Світличного варто розглядати як «засіб протистояння владній ідеології» [8, с. 45] і як вияв особистої свободи.

Контраст є наскрізним прийомом творення комічного на всіх рівнях. Високій, книжній лексиці, що відповідає класичному жанру сонета, протиставлено тюремний жаргон, знижені, згрубілі розмовні елементи: у такий спосіб ліричний герой ніби «іронічно відсторонюється від «естетства», приміряє стилістичну маску грубуватого, бувалого каторжника, далекого від рафінованої культури» [3, с. 80]. Особливої експресії поетичному тексту надає зіткнення стилістично різнопланових одиниць у найближчому контексті, що показово для всієї поезії: «Насуцні хліб і сіль, престижні / Для лицарів і для паскуд», «мудрі муштрою мінти», «неблагонадійний естетизм» [7, с. 138], «бидло стане паном» [7, с. 146]. На такому стилістичному міксуванні часто побудовано весь поетичний текст: «Ганебний зек, державний злодій / І волею богів естет... / Живцем вмурований у склеп, / Я влип по вуха. Годі! Годі! / Але в мені ожив естет, / Забаг евфоній і мелодій» («Інтродукція») [7, с. 138]. У цій заголовній поезії в'язничної лірики показова самоіронія, творенню якої підпорядковане нагнітання поетичної лексики образного ядра естет, що різко контрастує за емоційно-оцінним наповненням із констатованим на початку статусом – зек.

У поезії з промовистою назвою «Шмон» іронія гостріша. Творенню іронії передусім слугують максимально контрастні різностильові мовні одиниці: «Стою – як мати народила: / Без трусиків, без панталон, / Точнісінько, як Аполлон / Безличний. А сержант без мила / Поліз у рот, у афедрон, / Пильнує, стерво, щоб бацила / Антирежимності не звила / Гнізда

крамоли. Шмон є шмон. / Сержант шмонає по порядку / І кожну латку, кожну складку, / І кожен рубчик, кожен шов. / Штани, труси, матню, холоші. / Немов – пардон – шукає воші... / Та чорта пухлого знайшов» [7, с. 138]. І заголовок сонета, і знижена розмовна лексика та фразеологія аж ніяк не відповідають сонетному жанру, від якого, власне, лишилася майже сама форма й образ Аполлона. Самоіронію в першому реченні творять евфемістичний фразеологізм, побутовізви й посилене порівняння, в центрі якого античний образ, що мав би символізувати красу й велич людського тіла, та в ситуації приниження людської гідності сприймається недоречно. У дальшому тексті, де описано тюремника та процес обшуку, іронія стає дедалі гострішою, переходячи в сарказм: на мовному рівні це відчутно через нагнітання згрубілих, лайливих слів і висловів упереміш з архаїзмами, пародіювання високого стилю. Окрім того, знущальності іронічній оцінці додає біблійний епіграф «Ищите и обряцете...», зміст якого буквалізується.

Як у цій поезії, так і в наступній «Вічний шмон», що продовжує й виводить в'язничну тему за межі реальної тюрми, ліричний герой вивищується над ситуацією, з презирством згадуючи представників влади й каральних органів: «Не ті, сержанте, вже шмонали, / Ти проти них шмаркач еси, / Спецнатреновані носи / Винюхували кримінали, / Редактори – сановні пси, / І цензори – старі шакали, / Не в заді – в задумах шукали. / А це й аматори краси / В цивільному... Та шкода й праці. / Собачий труд – під хвіст собаці. / А може, той... бацил нема. / І нас на понт беруть даремне? / Бо що як скажуть: «Діло темне: / І служба йде, й пуста тюрма» [7, с. 139]. У процитованій поезії привертає увагу низка виразно оцінних перифраз, зокрема й алюзивного, але легко вгаданого змісту (спецнатреновані носи, аматори краси в цивільному). Засобами сарказму постають також численні вульгаризми та мовна гра на їхній основі.

Творенню різних виявів комічного, як можна спостерігати, підпорядковане часте вживання розмовної фразеології: «Якщо тобі, бува, присниться / Якась смішна гала-бала: / Скажімо, море все до тла / Спалила глібівська синиця, / Чи до халепи довела / Тебе сусідська молодиця, / Чи анекдотом спокуситься / Язик твій, довший помела, / У сні – свобода: без цензури, / Без кодексу й прокуратури / Твори, мели, варнякай все, / Що хочеш... Поки твій сусіда / Про ту крамолу не провідав. / А там... Макап телят пасе...» («Свобода сну») [7, с. 152]. На початку вірша фразеологізми створюють гумористичний, удавано несерйозний колорит, але далі він стає гостро сатиричним (цей перехід добре позначено пунктуаційно: тире перед ключовим словообразом і двокрапкою після нього), адже йдеться про тотальну систему контролю й доносів, у якій навіть свобода сну примарна. Кінцевий рядок поезії містить евфемістичний вислів, який промовисто натякає на місце ув'язнення.

Очевидно, що в поезії І. Світличного ключовим постає концепт СВОБОДА, але художня семантика ядерної лексеми має амбівалентний характер, залежно від того, чи йдеться про особистий вимір духовної свободи ліричного героя навіть за ґратами, чи про вибір тих, хто обирає іншу «свободу» в тоталітарному суспільстві. У сонеті «Моя свобода» низкою гостро іронічних епітетів створено виразно енантіосемічний образ – несвободи: «<...> Свободу за любов мою / Хоч і накласти головою, / А бути все ж самим собою, / Не промінню на твою, / **Ліверйну, жебрану, ледачу, / Вертку, замацану, як здачу, / Свободу хама й холоуя**» [7, с. 151]. Ампліфікований ряд авторських епітетів, інтенсифікований образним порівнянням, викликає асоціації із запроданством і прислужництвом, що далі прямо акцентовано синекдохою *свобода хама й холоуя*. Гірку іронію простежуємо в оксиморонному образі: «**Несу свободу в суд, за ґрати, / Мою від мене не забрати – І здохну, а вона – моя**» [там само]. Ліричний герой усвідомлює, що за вільнодумство буде ув'язнений, але самого себе не зрадить.

З концептом СВОБОДА корелює такий же амбівалентний за змістовим наповненням концепт МОВЧАННЯ. З одного боку, мовчання – це покора системі, а з іншого, – вимушене мовчання як спротив системі, як «вимірювання істинності мовлення» [6, с. 113]. Афористична фраза «*Потрібен Київ без'язиким! / Як язикатим – Соловки!*» [7, с. 145] із сонета «Язык» виразно передає семантику головних концептів, контекстуально протиставляючи топографічно далекі *Київ – Соловки*, посилюючи їх узагальненими ключовими образами *язикатий – без'язикий*.

Поезія І. Світличного має полемічний пафос. Цим зумовлений переважно діалогічний характер текстотворення. У поезії «Заздрощі» автор веде уявну розмову зі співгромадянами-обивателями, тими, кого все влаштовує в тогочасному суспільному устрої: «*Я вам не заздрю. Та й чому там заздрити? <...> Такі засмикані!.. І чим зарадити / Цій гуртовій множинній одини?*» [7, с. 148]. У першому реченні з'являється ключова оцінна характеристика – *засмикані*, що корелює з наступним риторичним питанням, образність якого побудована на оксимороні, посиленому тавтологією. Поет іронізує, але ця іронія видається гіркою: *гуртова множинна одиница – узагальнений образ тотального страху та неспроможності протистояти системі, відсутності власної думки*. Полемічності додають прямі питання до опонентів: «*А ви мені? Не заздрите?*» [там само]. Причому іронічне значення з'являється саме тому, що по суті одне питання розділено на два речення: акцент посилюється в другому питанні, і зміст

стає риторичним. Автор ніби кидає поблажливу репліку «*Та годі вам?*» і намагається далі навести аргументи, у яких оцінка посилюється антифразисом: «*Звичайно: нерви – струнами й терпуг / Замість смичка – така терпка мелодія / **Не для божистих та шляхетних вух***» [там само]. Письменник наділяє тих, хто мовчки сприймає життя, вже гостро іронічною характеристикою, підсиленою відповідним лексичним рядом: «*Та що базарити / Над чередою слинявих років? / **Воли!.. Я заздрю тим, хто вміє заздрити***» [там само]. Риторичний оклик «*Воли!..*» сприймається як емоційний осуд ліричним героєм бездумної покори.

Гіркою іронією сповнено «Жалісний сонет», за змістом якого жалість у звинуваченого має викликати суддю, бо це така, мовляв, у нього робота: «*Умій суддю свого жаліти, / Тяжкі гріхи йому прости <...>*» [7, с. 143]. Автор наділяє християнськими рисами звинуваченого: саме він повинен уміти прощати, хоча усвідомлює, що гріхи судді справді «*тяжкі*»: «*І треба – ніде правди діти – / **З лайна собачого зуміти / Державний злочин довести***» [там само]. Лайливий вислів *собаче лайно* в поєднанні зі стилістично й дискурсивно контрастним термінологічним сполученням *довести державний злочин* породжують сарказм, який далі стає ще дошкульнішим. У подальшому контексті з'являється низка риторичних питань, побудованих на фразеологічній образності: «*Хотів би ти в тій шкурі бути? / В дугу свій горб і совість гнути? / **Собача доля!***» [там само]. Автор обіграє вислів *зігнути в дугу*, створюючи метафоричний образ продажності, довершений удавано співчутливим риторичним окликом. Вражають іронічним одкровенням завершальні рядки поезії, теж побудовані на прийомі антифразису: «*Зрозумій / І не топчи багно в болото. / Жалій суддю свого достоту, / Як ми жаліємо повій!*» [там само]. Тавтологія *багно й болото*, порівняння *суддя – повія* загострюють оцінку, виражають презирство до тих, хто вершить несправедливий суд.

Поетові властиво поступово загострювати оцінку. Показовим щодо цього є також «Душевний сонет»: «*Душа до вічності п'ялася, / І серце билось в унісон / Із правдою. І снівся сон / Про те, як злидня-свинопаса / Коронуватимуть на трон / **І бидло стане паном. Маса / Найється хліба, сала, м'яса, / Тож буде правда і закон. / І сталося. На скором ласа, / Душа найлась, напилася. / І... рохкає. І в лад, і в тон. / І з апетитом (мало! мало!) / Їй сниться сало. Сало з салом. / І на похмілля – самогон***» [7, с. 146]. Грайлива іронічність назви поезії і першого рядка різко переходить у політичну сатиру з прозорою аллюзією («*бидло стане паном*»), засудження обивательства («*маса найється хліба, сала, м'яса*», «*Душа найлась, напилася. / І... рохкає*»), що далі передано гротесково («*Їй сниться сало. Сало з салом*»).

Отже, у поезії Івана Світличного сміх – це спротив системі, поет вивисується над своїми тюремними ґратами, обмеженням фізичної свободи виходом у творчу свободу. Його лірика не має пафосу трагізму, попри обставини створення. На рівні лексичному в ній контрастують висока, книжна лексика й тюремний жаргон, знижені, лайливі розмовні слова. Енантіосемія, антифразис, алюзія – прийоми, якими передано прями авторські оцінки. Іван Світличний часто вводить до поетичного тексту розмовну фразеологію, яка стилістичною маркованістю підтримує колорит комічного в різних його виявах,

і загалом майстерне обігрування усталених виразів слугує творенню саркастичного та сатиричного ефектів. На рівні синтаксису механізми появи комічного увиразнено антитезами, риторичними питаннями й окликами, градацією, ампліфікацією, «рубаним» синтаксисом, короткими реченнями, діалогізацією викладу, що створюють емоційність виразів, інвективність поетичної фрази. Глибинну змістову іронію зумовлено також інтертекстуальною взаємодією з читачем, відсиленням передусім до поезики викривальних творів Т. Шевченка. Світличному так само майстерно вдається розгортати комічне від іронії до глузливого сарказму і їдкої сатири.

Список використаної літератури

1. Веневцева Л. В. Стилістична роль фразеологізмів у поетичній мові Івана Світличного. *Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів: тези доп. та повідом. наук. конф.* Харків, 1996. С. 92–93.
2. Калашник В. С. Інтертекстуальність як стилетвірний чинник у поемах Івана Світличного. *Калашник В. С. Людина та образ у світі мови: вибрані статті.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. С. 221–226.
3. Колошук Н. «Сонет вагомий, як стилет»: табірні лірика І. Гнатюка та І. Світличного в контексті української сонетної традиції (стаття друга). *Волинська філологічна: текст і контекст.* 2018. № 16: *Мова і віри.* С. 80–89.
4. Коцюбинська М. Світло Світличних: Іван і Надія [передмова]. *Світличний І. О., Світлична Н. О. З живучого племені Дон Кіхотів.* Київ: Грамота, 2008. С. 5–44.
5. Кошелівець І. [Передмова]. *Світличний І. Гратовані сонети.* Мюнхен: Сучасність. 1977. С. 7–12.
6. Салига Т. «...В мільйонних митях жити як в одній...» (Іван Світличний без часових кордонів). *Українське літературознавство.* 2011. Вип. 73. С. 11–27.
7. Світличний І. О., Світлична Н. О. З живучого племені Дон Кіхотів / упоряд.: М. Х. Коцюбинська, О. І. Неживий; авт. передм., авт. прим. М. Х. Коцюбинська. Київ: Грамота, 2008. 816 с.
8. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 135 с.
9. Токмань Г. Л. Інтерпретація ліричного циклу «Пленер» Івана Світличного як тексту в тексті. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2024. Том 35 (74). № 4. Ч. 2. С. 109–114. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.4.2/18>.
10. Токмань Г. Образ тюрми в «камерних мотивах» Івана Світличного. *Збірник наук. праць за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті».* Львів, 2020. С. 447–450.

Надійшла до редакції 19 червня 2025 р.

Переглянута 10 серпня 2025 р.

Прийнята до друку 19 вересня 2025 р.

Опублікована 30 грудня 2025 р.

References

1. Venievteva, L. V. (1996). Stylistic role of phraseological units in the poetic language of Ivan Svitlychnyi. In *Trends in the development of Ukrainian literature and literary criticism of modern times: Abstracts of reports* (pp. 92–93). Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Kalashnyk, V. S. (2011). Intertextuality as a style-forming factor in the poems of Ivan Svitlychnyi. In V. S. Kalashnyk, *The human being and the image in the world of language: Selected articles* (pp. 221–226). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].
3. Koloshuk, N. (2018). “A sonnet weighty as a stiletto”: The camp lyrics of I. Hnatyuk and I. Svitlychnyi in the context of the Ukrainian sonnet tradition (Article two). *Volyn Philological Studies: Text and Context*, (16), 80–89. [in Ukrainian].
4. Kotsiubynska, M. (2008). The light of the Svitlychnys: Ivan and Nadiia [Preface]. In I. O. Svitlychnyi & N. O. Svitlychna, *From the enduring tribe of Don Quixotes* (pp. 5–44). Kyiv: Hramota. [in Ukrainian].
5. Koshelivets, I. (1977). [Preface]. In I. Svitlychnyi, *Chiseled sonnets* (pp. 7–12). Munich: Suchasnist. [in Ukrainian].
6. Salyha, T. (2011). “...To live in million moments as in one...” (Ivan Svitlychnyi beyond temporal boundaries). *Ukrainian Literary Studies*, (73), 11–27. [in Ukrainian].
7. Svitlychnyi, I. O., & Svitlychna, N. O. (2008). *From the enduring tribe of Don Quixotes* (M. Kh. Kotsiubynska & O. I. Nezhvyvi, Eds.; M. Kh. Kotsiubynska, Pref.). Kyiv: Hramota. [in Ukrainian].

8. Semkiv, R. (2004). The structure of irony: Types of irony in fiction. Kyiv: KM Academia Publishing House. [in Ukrainian].
9. Tokman, H. L. (2024). Interpretation of Ivan Svitlychnyi's lyric cycle Plein Air as a text within a text. *Scholarly Notes of V. I. Vernadskyi Tavria National University. Series: Philology. Journalism, 35(74)(4, Pt. 2)*, 109–114. [in Ukrainian].
10. Tokman, H. (2020). The image of prison in Ivan Svitlychnyi's "Cell Motifs." In *Totalitarianism as a system for destroying national memory: Proceedings of the All-Ukrainian scholarly-practical conference* (pp. 447–450). Lviv. [in Ukrainian].

Submitted June 19, 2025.

Revised August 10, 2025.

Accepted September 19, 2025.

Published December 30, 2025.

Halyna Hubarieva, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: hubareva@karazin.ua; <http://orcid.org/0000-0002-3090-3441>

Laughter as a Manifestation of Freedom: Means of Creating the Comic in Ivan Svitlychnyi's Poetic Language

The article examines the main techniques and devices used to create comic effects in the poetry of Ivan Svitlychnyi. It emphasizes that laughter becomes a form of resistance to the system, and his prison lyrics lack a pathos of tragedy. Contrast serves as a pervasive device for generating the comic on all levels. Elevated, bookish vocabulary typical of the classical sonnet genre is juxtaposed with prison slang and lowered, coarse colloquial elements. The collision of stylistically diverse units within the closest context gives the poetic text particular expressiveness. The author frequently incorporates colloquial phraseology, whose stylistic markedness enhances the comic tone in its various manifestations; overall, the skillful play on set expressions contributes to the creation of sarcastic and satirical effects. Enantiosemy, antiphrasis, and allusion are techniques used to convey direct authorial evaluations. At the syntactic level, the mechanisms of comic expression are highlighted through antitheses, rhetorical questions and exclamations, gradation, amplification, fragmented syntax, short sentences, and dialogization of the narrative – all of which create emotionality, invectiveness, and polemical nature of the poetic phrase. It is emphasized that the key concept of FREEDOM in I. Svitlychnyi's poetry has an ambivalent nature, depending on whether it concerns the personal dimension of the lyrical hero's spiritual freedom, even behind bars, or the choice of those who opt for "freedom" in a totalitarian society. The concept of FREEDOM is correlated with the equally ambivalent concept of SILENCE, in terms of its semantic content: on the one hand, silence is seen as submission to the system (compliance); on the other hand, silence represents forced silence as a form of resistance against the system. Deep semantic irony also arises from the intertextual interaction with the reader, with references primarily to the poetics of Shevchenko's socially critical and denunciatory works. Svitlychnyi masterfully succeeds in deploying the comic spectrum, ranging from irony, self-irony, and humour to scornful sarcasm or trenchant political satire and grotesque.

Keywords: poetic language, irony, sarcasm, satire, antithesis, antiphrasis, colloquial vocabulary and phraseology.

Як цитувати: Губарева, Г. (2025). Сміх як вияв свободи: засоби творення комічного в поетичній мові Івана Світличного. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, (97), 10-14. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2025-97-01>

In cites: Hubarieva, H. (2025). Laughter as a Manifestation of Freedom: Means of Creating the Comic in Ivan Svitlychnyi's Poetic Language. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Philology*, (97), 10-14. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2025-97-01> [in Ukrainian]